ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μνήμων

Τόμ. 19 (1997)

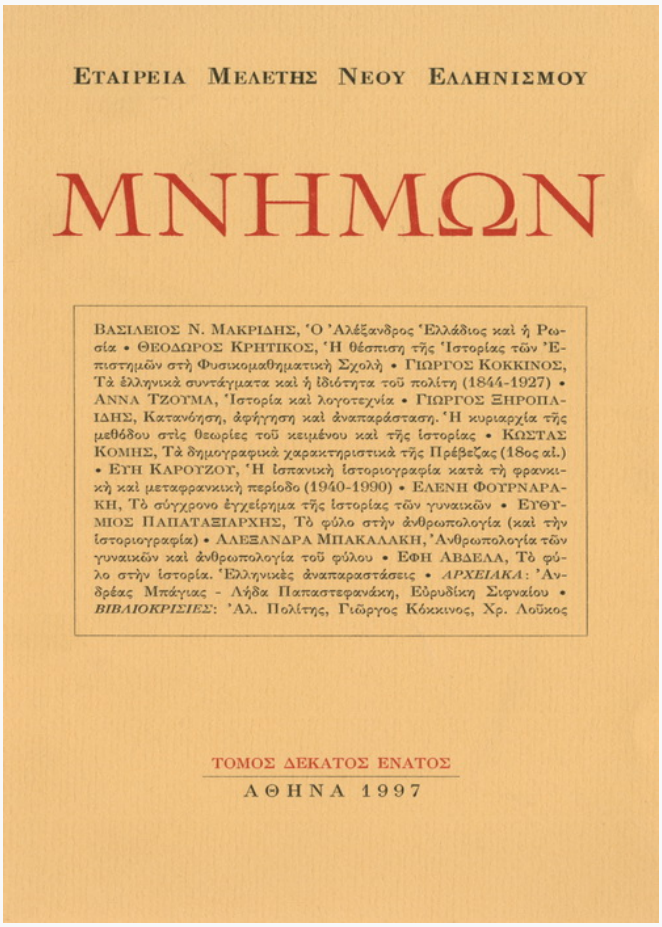
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Ὁ Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος καὶ ἡ Ρωσία • ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Ἡ θέσπιση τῆς Ἱστορίας τῶν Ἐπιστημῶν στὴ Φυσικομαθηματικὴ Σχολὴ • ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Τὰ ἑλληνικὰ συντάγματα καὶ ἡ ἰδιότητα τοῦ πολίτη (1844-1927) • ΑΝΝΑ ΤΖΟΥΜΑ, Ἱστορία καὶ λογοτεχνία • ΓΙΩΡΓΟΣ ΞΗΡΟΠΑΙΔΗΣ, Κατανόηση, ἀφήγηση καὶ ἀναπαράσταση. Ἡ κυριαρχία τῆς μεθόδου στὶς θεωρίες τοῦ κειμένου καὶ τῆς ἱστορίας • ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΜΗΣ, Τὰ δημογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Πρέβεζας (18ος αἰ.) • ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἡ ἱσπανικὴ ἱστοριογραφία κατὰ τὴ φρανκικὴ καὶ μεταφρανκικὴ περίοδο (1940-1990) • ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ, Τὸ σύγχρονο ἐγχείρημα τῆς ἱστορίας τῶν γυναικῶν • ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, Τὸ φύλο στὴν ἀνθρωπολογία (καὶ τὴν ἱστοριογραφία) • ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Ἀνθρωπολογία τῶν γυναικῶν καὶ ἀνθρωπολογία τοῦ φύλου • ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, Τὸ φύλο στὴν ἱστορία. Ἑλληνικὲς ἀναπαραστάσεις • *ΑΡΧΕΙΑΚΑ*: Ἀνδρέας Μπάγιας - Λήδα Παπαστεφανάκη, Εὐρυδίκη Σιφναίου • *ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ*: Ἀλ. Πολίτης, Γιῶργος Κόκκινος, Χρ. Λοῦκος

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1997

Νίκος Δεμερτζής, Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχροΝίκος Δεμερτζής, Ο λόγος τον εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

doi: 10.12681/mnimon.387

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γ. (1997). Νίκος Δεμερτζής, Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχροΝίκος Δεμερτζής, Ο λόγος τον εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις. *Μνήμων*, *19*, 259–262. https://doi.org/10.12681/mnimon.387

λαπλούς σκοπέλους: τα μικρά, ανεξάρτητα γερμανικά κρατίδια, ένα σύγχρονο παράλληλο των αρχαίων πόλεων, είχαν ανάγκη από τη στρατιωτική δύναμη της Πρωσίας προκειμένου να ενοποιηθούν. Η κλασική αρχαιότητα εμπλουτίστηκε λοιπόν με τη Μακεδονική περίοδο — και μόνον έτσι μπόρεσε να λειτουργήσει απρόσκοπτα η εξάπλωση της ελληνικής παιδείας. Ο ρομαντικός νεοκλασικισμός είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό τέκνο του γερμανικού πνεύματος, και για να τον εννοήσουμε μας χρειάζεται μια διάσταση που δεν συμπεριλαμβάνεται στα άρθρα του βιβλίου, εκείνη του ρομαντικού και εθνικού ταυτόχρονα πνεύματος, που στηρίζεται στον μεσαίωνα, στον μυστικό και όχι τον ορθό λόγο, στον Νοβάλις και όχι στον Χούμπολτ.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Νίκος Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 495 σ.

Είναι παράδοξο που μια ενδιαφέρουσα ερευνητική εργασία ικανή —παρά τις οποιεσδήποτε ενστάσεις— να γονιμοποιήσει το πεδίο του ελληνικού προβληματισμού για τον εθνικισμό πέφτει θύμα τόσο μεγάλης προχειρότητας από την πλευρά του επιμελητή και του διορθωτή της έκδοσης. Παρά την οπτικά επιμελημένη του μορφή και την υψηλή του τιμή, δυστυχώς το βιβλίο του Νίκου Δεμερτζή διατρέχεται από μια αλυσίδα κραυγαλέων ορθογραφικών σφαλμάτων, λανθασμένων ρηματικών χρήσεων, ακυριολεξιών και ανύπαρκτων τύπων, όπως η μετοχή «συναρθρώμενο» [sic] (*ό.π.*, 205), που υποσκάπτουν το κύρος του και καταδεικνύουν την αδιαφορία του εκδοτικού οίκου για τον αναγνώστη. Φαίνεται ότι η λογική του άμεσου και εύκολου κέρδους λόγω της επικαιρότητας του θέματος έθεσε στο περιθώριο κάθε ιδιαίτερη μέριμνα για τη συνολική εικόνα του βιβλίου. Άραγε είναι τόσο δύσκολο ο διορθωτής ή ο επιμελητής της έκδοσης, αλλά και σε τελευταία ανάλυση ο ίδιος ο συγγραφέας, να γνωρίζουν την ορθογραφία του εμπρόθετου προσδιορισμού «εξ αυτού» (*ό.π.*, 32), του νεολογισμού «αποκεντροθέτηση» (*ό.π.*, 319), των ουσιαστικών «πειθάρχηση» (*ό.π.*, 104), «σύμπηξη» (*ό.π.*, 174), «αφομοίωση» (*ό.π.*, 182), «κατάρρευση» (*ό.π.*, 291), «εκφάνσεις» (*ό.π.*, 365), των επιθέτων «νηφάλιος» (*ό.π.*, 114), «αδιάλειπτος» (*ό.π.*, 177), «υγιής», «ρωμαλέος» (*ό.π.*, 231), «κολοσσιαίος» (*ό.π.*, 238), των ρημάτων «ετέθη» (*ό.π.*, 145), «εμφιλοχωρεί» (*ό.π.*, 221), «αποκηρύσσω» (*ό.π.*, 241) και «απαλειφθεί» (*ό.π.*, 377), της ενεργητικής μετοχής «ιεραρχώντας» (*ό.π.*, 177), του χρονικού επιρρήματος «ευθύς» (*ό.π.*, 184), του τροπικού «βαθμηδόν» (*ό.π.*, 204), την ορθή χρήση του ρήματος «συγχέω» (*ό.π.*, 45) ή τη σημασιολογική διαφορά της λέξης «ημερομηνία» από τη λέξη «χρονολογία» (*ό.π.*, 28); Αντίθετα, το στοιχειώδες ενδιαφέρον για τη γλωσσική επένδυση της επιστημονικής σκέψης δεν είναι στείρος σχολαστικισμός, αλλά καθήκον που διασφαλίζει τον σύνθετο ρόλο του επιστημονικού κειμένου αποτρέποντας συγχρόνως την αποξένωση δημιουργού και δημιουργήματος.

Ως προς την ουσία των πραγμάτων εντύπωση προξενεί η διαπίστωση του συγγραφέα ότι στην Ελλάδα «η σύγχρονη επιστημονική βιβλιογραφία περί εθνικισμού υπήρξε μάλλον φτωχή» (*ό.π.*, 36). Η διαπίστωση αυτή ελέγχεται καταφανώς ως ανακριβής σε ό,τι τουλάχιστον αφορά στο πεδίο της ιστοριογραφίας. Ο Νίκος Δεμερτζής μιλά για φτώχεια της βιβλιογραφίας,

διότι αγνοεί ή προσποιείται ότι δεν γνωρίζει σημαντικές εργασίες ελλήνων ιστορικών. Ωστόσο, και ο ίδιος υποστηρίζει την αναγκαιότητα της σύνθετης, διεπιστημονικής και ολιστικής προσπέλασης του φαινομένου του εθνικισμού. Εντούτοις, η από μέρους του ανάγνωση της σχετικής βιβλιογραφίας είναι επιλεκτική και φαίνεται ότι υπακούει σε αδιευκρίνιστα κριτήρια. Πώς αλλιώς λόγου χάριν είναι δυνατό να εξηγηθεί η απουσία έστω και της παραμικρής αναφοράς στα κεφαλαιώδη άρθρα των Γιώργου Β. Λεονταρίτη, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική ιδεολογία», Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 1983, 27-35, Αντώνη Λιάκου, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική Συνάντηση Στη Μνήμη Του Κ. Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1994, 171-199 και Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «"Imagined Communities" and the Origins of the National Question in the Balkans», Martin Blinkhorn and Thanos Veremis (ed.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Sage-Eliamep, Athens 1990, 23-66 ['Ελληνική μετάφραση ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, 53-131]. 'Οπως, εξάλλου και στα σημαντικά άρθρα των Κώστα Κωστή, «Κοινότητες, Εκκλησία και μιλλέτ στις "ελληνικές" περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Μνήμων* 13 (1991), 57-76, Γιώργου Βαρουξάκη, «"Φαντασιακές κοινότητες" και Μεγάλη Ιδέα. Μια συμβολή του Ν. Γ. Πολίτη», *Μνήμων* 13 (1991), 197-213 και Τόνιας Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων* 15 (1993), 257-276. 'Η επίσης η στοιχειώδης παραπομπή στα βιβλία των Γεράσιμου Αυγουστίνου, *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914*, East European Quaterly, New York 1977, Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard University 1978 [ελληνική έκδοση: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μορφωτικό 'Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, Κ. Θ. Δημαρά, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, Αντώνη Λιάκου, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, 'Ελλης Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. 'Οψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988 και *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992, Γιώργου Μαυρογορδάτου, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press 1983, Χριστίνας Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Χάρη Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1912)*, καθώς και του Michael Herzfeld, *Ours Once More. Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, Pella, New York 1986 και του Δημήτρη Τζιόβα, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989.

Το βασικό γνώρισμα του πρώτου μέρους του βιβλίου —το οποίο μας ενδιαφέρει εδώ— είναι ο εκλεκτικισμός και η παρατακτική ταξινόμηση των θεωρητικών σχημάτων που έχουν διατυπωθεί για τη συγκρότηση του έθνους, τη μορφολογία των εθνικιστικών κινημάτων και τις λειτουργίες που επιτελεί η εθνικιστική ιδεολογία. Η επιχειρηματολογία και η ανάπτυξη της θεματολογίας έχουν σπειροειδή και όχι ευθύγραμμη δομή, αφού ο συγγραφέας επανέρχεται συχνά στο ίδιο επιχείρημα ή στο ίδιο θέμα, άλλοτε προσθέτοντας απλώς νέες εννοιολογικές αποχρώσεις ή μετατοπίζοντας την ερμηνευτική προοπτική και άλλοτε

διευρύνοντας το πλαίσιο αναφοράς. Ακριβώς όμως για τους λόγους αυτούς και καθώς δεν εμπίπτει στα ενδιαφέροντα του συγγραφέα η ανάλυση των θεωριών περί έθνους στην ιστορική τους διάσταση και σε συγκριτική βάση, το εγχείρημά του δίνει την εντύπωση επιλεκτικής χαρτογράφησης του συνολικού πεδίου ή διαδικασίας συνολικής θεωρητικοποίησης εν προόδω.

Το πιο φιλόδοξο και ίσως πρωτότυπο μέρος του βιβλίου, αλλά συνάμα και η αχίλλειος πτέρνα του, λόγω της άκρας σχηματοποίησης και της ελλιπούς ιστοριογραφικής τεκμηρίωσης που το διακρίνει, είναι, κατά τη γνώμη μου, αυτό που αφορά στη συνδυαστική πρόταση που καταθέτει ο συγγραφέας για τη συγκρότηση μιας ενιαίας τυπολογίας του εθνικισμού. Θέλοντας να αναδείξουμε τις εγγενείς αδυναμίες ενός τέτοιου εγχειρήματος θα επιχειρήσουμε να εστιάσουμε την κριτική μας στην κατηγοριοποίηση του ελληνικού εθνικισμού. Κατ' αρχήν δεν τεκμηριώνεται ως γενικά ισχύουσα διαπίστωση η άποψη του συγγραφέα ότι «[...] ενώ στη Δύση ο εθνικισμός υποστηρίχθηκε από τις οικονομικά ανθηρές και μορφωμένες μεσαίες τάξεις [...] στην Ανατολή [διάβαζε Κεντροανατολική Ευρώπη και Βαλκάνια] τα εθνικιστικά κινήματα υποστηρίχθηκαν κυρίως από την κατώτερη αριστοκρατία της γης και τις μάζες των πόλεων και της υπαίθρου» (*ό.π.*, 238). Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε πώς μπορεί ο συγγραφέας να εντάσσει ρητά και τον ελληνικό εθνικισμό του 19ου αιώνα στον ιδεότυπο του ανατολικού - πολιτισμικού —και όχι βέβαια «πολιτιστικού»— εθνικισμού (*ό.π.*, 225); Ειδικά μάλιστα εάν δεχθούμε την εγκυρότητα της τυπολογίας του Miroslav Hroch (*Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press 1985), από την οποία, άλλωστε, φαίνεται ότι εμπνέεται και ο Νίκος Δεμερτζής, συναρτώντας την όμως με τα πορίσματα της ελληνικής ιστοριογραφίας, οπότε οφείλουμε να αναγνωρίσουμε στην ελληνική περίπτωση τόσο την καταλυτική οργανωτική λειτουργία της ελληνικής διανόησης και της αστικής τάξης της προεπαναστατικής περιόδου όσο και τον καθοριστικό παράγοντα της μαζικής εθνικής κινητοποίησης πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την ενεργοποίση των διαδικασιών οικονομικού και θεσμικού εκσυγχρονισμού; Δεύτερον, αναρωτιόμαστε ποιά είναι τα ιστοριογραφικά δεδομένα που επιτρέπουν στον συγγραφέα να προσγράφει μονοδιάστατα τον ελληνικό στον πολιτισμικό εθνικισμό, αγνοώντας τις ρίζες του και τα αρχικά γνωρίσματά του, τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και τις στρωματοποιήσεις του λόγου του, καθώς και τον γενεσιουργό ρόλο της ιστορικής συγκυρίας; Στοιχεία που πιστοποιούνται λόγου χάριν στα συνταγματικά κείμενα της Επανάστασης του 1821 και τα οποία διαμορφώνοντας την κυρίαρχη ισοπολιτειακή πολιτικο-ιδεολογική παράδοση παρέχουν τη δυνατότητα της μερικής ταξινόμησης του ελληνικού εθνικισμού και στον πολιτικό ή δυτικό εθνικισμό, ο οποίος προσεγγίζει το έθνος ως «πολιτικό σώμα ελεύθερων και ίσων ανθρώπων» (*ό.π.*, 229), ως συλλογικό αυτοπροσδιορισμό με βάση τη λαϊκή κυριαρχία και την καθολική απονομή της ιδιότητας του πολίτη. Και από την άλλη πλευρά, ποιά είναι επίσης τα ιστοριογραφικά δεδομένα που ωθούν τον συγγραφέα να μην θεωρεί —αυθαίρετα, κατά τη γνώμη μου— τον ελληνικό εθνικισμό εκτός από απελευθερωτικό, αλυτρωτικό και αποσχιστικό, επιπλέον και ενοποιητικό, εάν, βεβαίως, αναχθεί σε κριτήριο όχι μόνο η βίαιη —επαναστατικώ τω τρόπω— απόσπαση της εδαφικής επικράτειας του ελληνικού κράτους από την πολυεθνοτική Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά, συγχρόνως, και η διαδοχική ενσωμάτωση εδαφών μέσω της διαδικασίας ιστορικοποίησης του εθνικού εδάφους και εδαφοποίησης και γεωγραφικής περιχαράκωσης της πολιτισμικής οντότητας του έθνους; Και τέλος, ποιοί είναι οι λόγοι που αναγκάζουν τον συγ-

γραφέα να αγνοεί τον εθνικισμό της ελληνικής διασποράς, όπως αυτός εκφράστηκε παραδείγματος χάριν μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων από στρώματα της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης και των πόλεων των μικρασιατικών παραλίων και κυρίως από συντεταγμένες ομάδες της λαϊκής και εκκλησιαστικής διανόησης, καθώς και από τμήματα της επιχειρηματικής αστικής τάξης; Αν όμως ο ελληνικός εθνικισμός συνδυάζει, όπως τουλάχιστον πιστεύουμε, ετερόκλητα γνωρίσματα συγκροτώντας δύο διακριτές, αλλά και αλληλοεπικαλυπτόμενες και αλληλοδιεισδύουσες ιδεολογικές παραδόσεις με βάση το εκάστοτε πλαίσιο αναφοράς του, αυτήν του πολιτικού και αυτήν του βιολογικο-πολιτισμικού έθνους, χωρίς ταυτόχρονα να αποτελεί διακεκριμένη περίπτωση ή εξαίρεση από έναν καθολικά ισχύοντα και διιστορικά παρόντα κανόνα, τότε εύλογα καταδεικνύεται το επισφαλές μιας τέτοιας απόπειρας κατηγοριοποίησης. Μιας κατηγοριοποίησης που εξαντλείται στην εργαλειακή και στενά ταξινομική σκοπιμότητά της και αναιρεί την ιστορική συνάφεια των ιδεολογικών κατασκευών στο όνομα μιας δομικής προσέγγισης του πεδίου του εθνικιστικού λόγου, η οποία εμφορείται αποκλειστικά σχεδόν από τη λογική και τη μεθοδολογία της πολιτικής επιστήμης.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

Κ. Π. Κωστής, *Στὸν καιρὸ τῆς πανώλης. Εἰκόνες ἀπὸ τὶς κοινωνίες τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, 14ος-19ος αἰώνας*, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1995, 463 σ.

Ἡ ὅλη μελέτη διαρθρώνεται σὲ 19 κεφάλαια. Στὰ πρῶτα ἀπὸ αὐτά, ὁ συγγραφέας ἀναλύει τὴ μέθοδό του, τὰ προβλήματα τῶν πηγῶν καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἐξεταζόμενο θέμα ἀντιμετωπίστηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. Ἐπισημαίνεται κυρίως ὅτι μέχρι τὴν «παστεριανὴ ἐπανάσταση» κυριάρχησε ἡ ἱπποκρατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀσθένεια, μὲ τὶς μεταλλαγὲς ποὺ ἐπέφερε καὶ σὲ αὐτὴν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ὀρθολογικὴ ἑρμηνεία της ἀρχαιότητας στὴν ἠθικὴ-ὑπερβατικὴ ἐξήγηση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τονίζονται οἱ κίνδυνοι ἀπὸ μιὰ ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση ποὺ δὲν ἔχει συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ σύγχρονη εἰκόνα γιὰ τὴν ἀσθένεια διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν παραδοσιακή. Ἑπομένως, γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐπιδημιῶν τοῦ παρελθόντος, ἐπιβάλλεται ἡ χρησιμοποίηση τῆς ὀπτικῆς τῶν κοινωνιῶν, ὅπου ἐγγράφονται οἱ ἐπιδημίες αὐτές.

Στὰ ἑπόμενα κεφάλαια θίγονται θέματα ὅπως:

— Χαρακτηριστικὰ τῆς πανώλης, τρόπος μετάδοσής της, συμπτώματα.
— Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν θυμάτων καὶ τὰ προβλήματα ἐκτίμησης τῶν συνολικῶν ἀνθρώπινων ἀπωλειῶν.
— Αἴτια τῆς νόσου (θεωρία τοῦ μιάσματος ἢ τῆς μετάδοσης).
— Ἡλικίες, φύλο καὶ κοινωνικὲς κατηγορίες ποὺ πλήττονται περισσότερο.
— Πῶς ἀντιδροῦν στὴν ἐπιδημία οἱ πληττόμενες κοινωνίες (ἂν ἀναζητοῦν ἀποδιοπομπαῖο τράγο γιὰ τὰ δεινά τους, στάση ἀπέναντι στὸ θάνατο κλπ.).
— Δημογραφικές, κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνέπειες τῆς ἐπιδημίας (πληθυσμιακὰ κενά, ἀποδιοργάνωση οἰκονομίας, ἀναδιανομὲς τοῦ πλούτου κ.ἄ.).
— Ἂν φεύγουν, ἐμπρὸς στὴν ἐπιδημία, οἱ πληθυσμοί, ἢ μένουν καὶ τὴν ἀντιμετωπίζουν μοιρολατρικά.
— Ποιὸς ὁ ὑγειονομικὸς ἐξοπλισμὸς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς νόσου (λοιμοκαθαρτήρια, νομοθεσία κλπ.).

Τὰ θέματα αὐτά, καὶ ἄλλα πολλά, ἀντιμετωπίζονται μὲ εὐρύτατη χρήση τῶν σχετικῶν πηγῶν καὶ οὐσιαστικὴ γνώση τῆς